

derecede kuvvetlenen Tirsiniklioğlu, Nizâm-ı Cedîd askeri oluşturmak üzere Balkanlar'ın tamamında asker toplamayı ön gören planının uygulamaya sokulmasından ötürü devletin iç siyasetine müdahale etmeye başladı. 1806 Haziran başında kendisini destekleyen diğer âyanlarla birlikte büyük bir kuvvetle Edirne'ye doğru ilerledi ve Kadı Abdurrahman Paşa idaresindeki merkez ordusunun karşısında yer aldı. Devlet kuvvetleriyle çatışmalara girişildi. Sadrazam Hâfız İsmâil Paşa'nın Nizâm-ı Cedîd uygulamalarının aleyhinde olması ve Tirsiniklioğlu ile irtibata geçerek gizli tertipler peşinde koşması neticesinde reform hareketine Edirne Vak'ası (Temmuz 1806) diye bilinen hadiseyle ağır bir darbe vuruldu ve uygulama iptal edildi. Tirsiniklioğlu'nun gücü ve baskısı bu olaydan sonra daha da arttı (Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından*, s. 25-26; Shaw, s. 473-475; Erdoğan v.dğr., s. 115-120).

Bu aşamada Tirsiniklioğlu'nun beklenmedik ölümü merkezî idareyi rahatlattı (12 Ağustos 1806). Kendisinin ortadan kaldırılmasının bir tertip neticesinde gerçekleştirilmiş olduğu ihtimali ağırlık kazanmaktadır. Bunun son gelişmeler üzerine bizzat Kadı Abdurrahman Paşa tarafından düzenlendiği ve onun bir adamı tarafından işlendiği ileri sürülmüştür (Shaw, s. 475). Tirsiniklioğlu'nun da öldürülme endişesi taşıdığı ve bunu Rusçuk üzerinden İstanbul'a gitmekte olan Fransız elçisi Sebastiani'ye aksettirdiği, devlete sadâkatle hizmet ettiğini söyleyerek elçiden kendisini kayırmasını istediği bilinmektedir (Erdoğan v.dğr., s. 120). Hakkında düşünülen, "Azamet ve vahşiliğin karışımı bir yapıya sahip olduğundan pek çok kimseyi düşman edinmişti. Bu düşmanları sadece avam tabakadan değildi, her an yanında bulunan büyüklerden, her gün bağışlarından yararlananlardan bile düşmanları vardı" kaydı (*Mirzayan Manuk Bey'in Hayatı*, bl. IV), kendisine karşı kullanılacak kişilerin temininde büyük zorluklarla karşılaşmadığına işaret edebilir. Resmî yazışmada, Tirsiniklioğlu'nun köyündeki çiftliğinde eğlenirken kölelerinden biri tarafından atılan bir kurşunun göğsüne isabet etmesiyle öldürüldüğü bildirilmektedir (Erdoğan v.dğr., s. 120-121). Olayı duyarak Herzograd'dan hemen yola çıkan ve halefi sıfatıyla idareyi eline alan Alemdar Mustafa Ağa, daha sonraları sadrazamlığa getirildiğinde Manisa'da gizlenen katili Karaosmanoğlu vasıtasıyla yakalattırıp idam ettirmiştir (Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli*

Âyanlarından, s. 28). İstanbul'a ölüm haberi Eflak Voyvodası Konstantin İpsilanti, Alemdar'ın yerine geçtiği haberi ise Tirsiniklioğlu'nun sarrafı ve halefinin de parasal işlerini idare edecek olan Mirzayan Manuk Bey tarafından bildirilmiştir. Rumeli âyanlarının son silâhlı direnişlerini infial ve beddualarla karşılayan III. Selim'in bu konudaki hissiyatının gizli kalmadığı Tirsiniklioğlu'nun öldürülmesi dolayısıyla düşünülen kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim "te'sir-i inkisâr-ı mülûkâneleriyle vücûd-ı hiyâneti izâle" veya ettiği beddualar sebebiyle "şişe-i hayatı şikest" olduğuna dair yapılan beyanlar padişahın üzüntüsünün boyutlarını göstermektedir (a.g.e., vesika nr. 5, 7).

Cenazesi Rusçuk'ta yaptırdığı cami ve çevresindeki külliye'nin yanındaki mezarlığa gömüldü. İsmâil Ağa'nın geride kalan mallarının tesbiti için Cihanzâde Hüseyin Ağa tayin edilmiştir. 15 Ekim'de Rusçuk'a varan Hüseyin Ağa'nın yaptığı teftiş sonucu esnafa ve ulûfeli sekban askerine büyük miktarda borcu olduğu ortaya çıkmış, bunların mallarının satışından karşılanamayacağı görülmüştür (Erdoğan v.dğr., s. 130-131). Borçlarının ödenmesini Alemdar Mustafa Ağa üstlenmiştir. Tirsiniklioğlu'nun ortadan kaldırılmasının ise İstanbul'a rahat bir nefes aldırıldığı açıktır. Bununla beraber bütün bu gelişmelerin III. Selim'in saltanatının süratle sona ermesini birinci derecede etkilediği muhakkaktır (Shaw, s. 475-477).

Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa "pek zorlu bir adam" olarak tarif edilir (Cevdet, VI, 298). Onun aşağı tabakadan yükselmiş, eğitimsiz insanlara has bir karakter taşıdığı ileri sürülmektedir. Bazan insanî işler yapar, adamlarının haksızlık ve zorbalıklarını şiddetle cezalandırır, şahsına karşı olan hakaretlerde başka birini öldürüp intikam alabileceği yerde büyüklük göstererek affeder; bazan da bunun tam aksi davranırdı. Bu sebeple bazıları kendisine iyilik seven bir insan diye saygı gösterir, onu över, ancak çoğu kendisinden son derece korkar ve nefret ederdi (*Mirzayan Manuk Bey'in Hayatı*, bl. I). Hakkında bilgi veren Manuk Bey, Tirsiniklioğlu'nun sarraflığının dışında siyasette de akıl hocasıydı. Manuk Bey bu durumunu Alemdar'ın yanında da sürdürmüş ve Rusçuk yârânı içinde yer almıştır. Tirsiniklioğlu'nun, yakın ilişkisi içinde bulunduğu Eflak voyvodası gibi Rusya'ya yakın bir siyaset tercihi içinde olması şüphesiz her iki tarafta da etkin olan Manuk Bey tesiriyledir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mirzayan Manuk Bey'in Hayatı (Ermenice), Viyana 1853, bl. I, IV, VI; Cevdet, *Tarih*, V, 223; VI, 263, 298, 299, 300-305, 312; VII, 95, 147, 148, 159; VIII, 50-54, 91-93; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942, tür.yer.; a.m.f., "Vezir Hakkı Mehmed Paşa: 1747-1811", *TM*, VI (1936-39), s. 179-181, 195-197, 243, 245, 249; K. Arapyan, *Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları* (trc. Esat Uras), Ankara 1943, tür.yer.; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara 1983, s. 60-64, 67, 71, 84-86, 95-96, 99; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (trc. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2005, V, 104, 126, 133, 143; Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu, 1789-1807* (trc. Hür Güldü), İstanbul 2008, s. 296, 307-308, 315, 317, 319-320, 407, 411, 419, 425-429, 472-477, 546; Ali Yaycıoğlu, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis and Integration in the Late Ottoman Empire, 1792-1812* (doktora tezi, 2008), Harvard University, s. 128-129, 138; Merzem Kaçan Erdoğan v.dğr., *Rusçuk Ayanı: Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, İstanbul 2009, s. 35-131. KEMAL BEYDİLLİ

TİRYÂKÎ HASAN PAŞA

(ö. 1017/1608)

Kaniye kahramanı olarak tanınan
Osmanlı veziri.

Hayatının ilk yılları hakkında bilgi yoktur. II. Selim zamanında Enderun'da eğitim gördüğü belirtilir. III. Murad'ın şehzadeligi sırasında Manisa'da onun rikâbdarlığı görevini yaptı. Ardından III. Murad'la birlikte İstanbul'a gitti ve bir süre sarayda kaldı. Peçuyulu İbrâhim, III. Murad'ın gelişi ve tahta cülûsu ile ilgili olayları onun ağızından anlatır (*Tarih*, I, 26-28). Sarayda iken mîrâhurluk görevinde bulunduğu, daha sonra taşra görevlerine çıktığı, Bosna serhaddinde İzvornik, Klis sancak beylikleri yaptığı, ardından Sigetvar'a tayin edildiği (985/1577) bilinmektedir. Yirmi yıldan fazla Sigetvar sancak beyliği yapan Hasan Bey burada büyük bir güç ve itibar kazandı. Bir ara Pojega sancağına nakledilirse de kısa süre sonra Sigetvar'a döndü. Osmanlı-Habsburg savaşları esnasında İstolni Belgrad'ın muhafazasıyla görevlendirildi (9 Safer 1002 / 4 Kasım 1593). Bu sırada Segedin sancak beyi idi. Ardından kendisine beylerbeyilik verildi ve tekrar Sigetvar'a gönderildi. Sinanpaşazâde Mehmed Paşa'nın serdarlığı döneminde meydana gelen Estergon bozgununda (1 Zilhicce 1003 / 7 Ağustos 1595) Hasan Paşa da Sigetvar beylerbeyi olarak orduda

TİRYÂKÎ HASAN PAŞA

yer aldı. Serdarın ricat halinde Belgrad'a yöneldiği ve Lala Mehmed Paşa'nın mecburen kale içerisine kapandığı sırada ordugâhın kontrol altına alınması görevini üstlendi. Daha sonra Satırcı Mehmed Paşa'nın serdar olarak bölgeye gelmesi üzerine orduya katılan Tiryâkî Hasan Paşa (23 Ekim 1597) serdar tarafından Bosna beylerbeyliğine tayin edildi. Edirneli Mehmed'e göre bu sırada merkezden Hüdâverdi Paşa aynı görevle getirilmiş, Tiryâkî Hasan Paşa ile aralarında Banaluka yakınlarında bir kavga çıkmış, Hüdâverdi Paşa yirmi adamı ile birlikte öldürülmüştür. Ancak Hasan Paşa, Satırcı Mehmed Paşa'nın desteğiyle bu olaydan dolayı suçlanmadı. Pespirim (Wesaprim), Polata, Papa ve Tata kalelerinin elden çıktığı ve Budin'in varoşlarının kuşatıldığı muharebelerde (Eylül 1598) Bosna beylerbeyi olarak görev yaptı. Bir ara asker takviyesiyle Budin muhafazasıyla görevlendirildi (Kasım 1597: Naîmâ, I, 130).

Üçüncü defa sadrazam olan ve serdâr-ı ekrem olarak bölgeye gelen Damad İbrâhim Paşa döneminde (1599-1601) Tiryâkî Hasan Paşa siyasî gelişmelerde daha etkin biçimde yer aldı. Bu sırada Budin beylerbeyliğinden mâzul olarak Peçuy'da oturan Hasan Paşa, Drava suyunu geçerek Ösek'te (Ezsek) orduya katıldı. Burada toplanan savaş meclisinde (11 Safer 1009 / 22 Ağustos 1600) Estergon'dan önce Budin'in emniyeti için Kanije'deki düşman birliklerinin faaliyetini durdurmak üzere Bobofça Kalesi'nin ele geçirilmesi gerektiğini ileri sürdü. Kalenin zorlanmadan vire ile teslim alınmasının (5 Eylül) ardından Bobofça'da yapılan istişarede Kanije'nin fethinin gerekli olduğunu savundu. Aynı gün bütün beylerin ittifakıyla Budin'i muhafaza için buraya sevk edildi, oradaki Lala Mehmed Paşa da orduya davet edildi. Kanije Kalesi kırk günlük bir muhasaradan sonra vire ile teslim olunca (13 Rebülâhîr 1009 / 22 Ekim 1600) Sigetvar, Peçuy, Sikloş ve Ösek'in bağlanmasıyla bir beylerbeylik haline getirildi ve idaresi önce Alaca-illi / Alacaetli Arnavut Hasan Paşa'ya verildi. Ancak Bosna beylerbeyi sıfatıyla Budin muhafazasında bulunan Tiryâkî Hasan Paşa kış sonunda Belgrad'da Sadrazam İbrâhim Paşa'nın yanına gidip kendini Kanije beylerbeyliğine tayin ettirdi.

Yeni görevi için Kanije'ye geldiği sırada sadrazamın Belgrad'da vefatı haberini aldı (10 Temmuz 1601). Kethüdâsı İskender Bey'i Belgrad'a göndererek yeni serdar olacak kişinin Kanije'yi ihmal etmemesini

ve askerle güçlendirmesini sağlamasını istedi. Nitekim 9 Eylül'de Avusturya birlikleri Kanije önlerine geldi. Hasan Paşa 9000 kişilik kuvvetiyle kalabalık Habsburg ordusuna karşı büyük bir direniş gösterdi. Yapılan umumi hücumlara başarıyla karşı koydu. Ancak bir destek alamaması savunmayı giderek daha da zor hale getiriyordu. Hava şartlarının kötüleşmesi Habsburg ordusunu güç durumda bıraktı. Bunu gören Hasan Paşa bir huruç harekâtı yaptırıp Habsburg birliklerini iyice sarstı. Habsburg karargâhında bozgun havası hâkim oldu; ordularının ağır kayıplara uğramasının etkisiyle kuşatmayı kaldırıp geri çekildiler (22 Cemâziyelevvel 1010 / 18 Kasım 1601). Yetmiş gün süren bu kuşatma ve Tiryâkî Hasan Paşa'nın direnişi Osmanlı tarihlerinde türlü rivayetlerle ve hamâsî bir üslûpla nakledilir (Peçuylu İbrâhim, II, 241). Tiryâkî Hasan Paşa bunun ardından Serdar Yemişçi Hasan Paşa ile buluşmak üzere Sikloş'a gitti ve büyük bir coşkuyla karşılandı. Ayrıca Kanije müdafaası İstanbul'da da yankı uyandırdı. Hasan Paşa'ya vezâret hasları tahsis edildi; üç kıymetli hil'at, kılıç ve üç at gönderildi. Ayrıca, "Sen ki Kanije beylerbeyi ihtiyar kulum ve müdebbir vezirim Hasan Paşa'sın" hitabıyla başlayan hatt-ı hümâyunla gerek paşa gerekse bütün gaziler kutlandı. Tiryâkî Hasan Paşa ve adamlarının gösterdiği cesaret ve inanca dayalı savunma başarısı bölgede her zaman canlı tutulmuş, serhad askeri için en önemli moral kaynağı olmuştur.

Tiryâkî Hasan Paşa hemen Kanije Kalesi'nin tamirine girişti. Top güllerinden tamamıyla yıkılan kale duvarları öncekinden daha kalın yapıldı, yeni bir minare ve mescidle beylerbeyi sarayı ve cephanesini inşa edildi. Ardından İstolni Belgrad'ı istirdadı üzerine (17 Safer 1011 / 6 Ağustos 1602) karargâha giderek Serdar Yemişçi Hasan Paşa'yı tebrik etti; Kanije'de alınan topların burada tutulmayıp Belgrad'a, mümkünse İstanbul'a götürülmesi gerektiğini, bunların Boğaz'da tören ve şenliklerde kullanılacak evsafa toplar olduğunu söyledi (*Topçular Kâtibi*, s. 334-335). Serdarın Erdel seferine niyetlendiğinde durumu görüşmek için 22 Eylül 1602 tarihinde topladığı savaş meclisine katıldı. Burada Erdel seferinin zamanlamasının uygun görülmediğini, düşmanın Komaran, Yanık ve Estergon'da bulunduğunu, böyle bir hareketi haber almasıyla Budin ve Peşte'yi zorlayabileceğini söyledi (*a.g.e.*, s. 337-338). Ancak Erdel seferinde kararlı olan Yemişçi Hasan Paşa onu Budin beylerbeyi

yaptı ve Kanije'ye Ali Paşa'yı tayin etti. Kısa bir süre sonra beliren askeri tehlike dolayısıyla Kanije'deki askerlerin ortak mahzarları ile bu iki paşa arasında görev değişikliği yapıldı ve Hasan Paşa yine Kanije beylerbeyliğine getirildi. Yemişçi Hasan Paşa'nın İstanbul'a gitmesi üzerine serdar olan Lala Mehmed Paşa güvenlik tedbirlerini arttırdı; çeşitli beylerbeyilik ve sancakların mevcutlarını gözden geçirirken Kanije'de Hasan Paşa'nın hizmetine 2000 yeniçeriyle sipahi ve kuloğullarından 700 asker verdi (*a.g.e.*, s. 369). Ardından onun sadrazamlığı esnasında Tiryâkî Hasan Paşa, Rumeli beylerbeyi ve dördüncü vezir oldu (17 Aralık 1604). Hasan Paşa, Uyvar Kalesi'nin alınması harekâtına katıldı (Ekim 1605), ayrıca Pespirim ve Polata kalelerinin zaptıyla görevlendirildi. Lala Mehmed Paşa gelişen İran olayları yüzünden İstanbul'a çağrılınca serdar kaymakamı oldu (16 Mart 1606).

Zitvatorok Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Tiryâkî Hasan Paşa âcil bir durum alan Celâli meselesi ve özellikle Halep'te isyan halindeki Ma'noğlu Fahreddin ile birlikte hareket eden Canbolatoğlu Ali Paşa konusyla ilgilenmek üzere Anadolu'ya geçti. 11 Aralık itibarıyla sadrazam olan Kuyucu Murad Paşa Üsküdar'dan hareket ederken (2 Temmuz 1607) yanında kuvvetleriyle o da bulunuyordu. Canbolatoğlu birlikleriyle Oruç ovasında cereyan eden savaşta önemli rol oynadı ve ordunun sağ kolunun kumandasını üstlendi. Canbolatoğlu Ali Paşa'nın yaptığı saldırı ustaca bir taktikle püskürttü. Meydandaki topları ovayı kapatan boğazın iki yakasındaki yamaçlara gizledi. Piyade ve süvarileri yavaşça boğaza ve top menziline çekecek şekilde bir savaş taktiği uyguladı. Top menziline girildiğinde Osmanlı askerleri sağa ve sola doğru yelpaze şeklinde açılınca bunları takip eden Celâli birlikleri ortada kaldı. Aynı anda ateşlenen toplardan çıkan duman yüzünden Celâliler birbirleriyle irtibatı bütünüyle kaybedip bozguna uğradı.

Halep'in kontrol altına alınmasından sonra Hasan Paşa "tekaüt ile vezir olup" İstanbul'a gitti ve Rumeli beylerbeyliği Maryol Hüseyin Paşa'ya verildi. Bu sırada Hasan Paşa'ya yeni haslar tahsis edildiyse de bunların yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Peçuylu, beylerbeyi ve vezir olmasına rağmen bu dönemdeki gelirinin Sigetvar sancak beyliği sırasındaki kadar üçte biri kadar olduğundan yakındığını ifade eder. Emeklilik yılları uzun sürmedi, tecrübesi dolayısıyla Budin beylerbeyliğine tayin

edildi. Ancak birkaç günlük hastalıktan sonra orada vefat etti ve Budin’de defnedildi. Tiryâkî Hasan Paşa, çağdaşı Edirneli Mehmed tarafından olumsuz sıfatlarla nitelendirilirse de dönemin diğer müellifleri kahramanlığı, cesareti, adamlarının çokluğu ve bunlar nezdindeki saygınlığı, sabrı, dikkat ve titizliğiyle onu överler. Gazâları için müstakil eserler yazılmış, Kanije müdafaası romanlaştırılmış, ayrıca muhtelif çalışmalar gerçekleştirilmiştir (*DİA*, XXIV, 308). Hasan Paşa’nın torunlarından Eğribozlu Bekir Efendi’nin oğlu Morali Melek Ahmed devlet memurlukları ve mutasarrıflıklarda bulunmuş, tarihe dair bazı eserler kaleme almış ve Selânik’te vefat etmiştir (1871; Babinger, s. 393).

BİBLİYOGRAFYA :

Câfer İyâni, *Tevârih-i Cedid-i Vilâyet-i Üngürs: Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi* (haz. Mehmet Kirişçioğlu), İstanbul 2001, hazırlayanın girişi, s. XXXI; *Tiryaki Hasan Paşa’nın Gazaları ve Kanije Savunması* (haz. Vahit Çabuk), İstanbul 1978; Hasanbeyzâde Ahmed, *Tarih* (haz. Şevki Nezihi Aykut), Ankara 2004, III, 563, 623-639; Mehmed b. Mehmed er-Rumi (Edirneli)’nin *Nuhbetü’l-tevârih ve’l-ahbâr ve Tarih-i Âli Osman’ı* (haz. Abdurrahman Sağırılı, doktora tezi, 2000), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 581-582; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi* (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, tür.yer.; Peçuylu İbrâhim, *Tarih*, I, 12, 26-28; II, 232, 235, 239-242, 331; Kâtib Çelebi, *Fezleke* (haz. Zeynep Aycibin, doktora tezi, 2007), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü’l-eb-râr*, İstanbul 1248, s. 484; Naîmâ, *Tarih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, tür.yer.; Hammer (Atâ Bey), VIII, 9-14; Ahmed Refik [Altınay], *Kanije Gazileri*, İstanbul 1931; Niyazi Ahmet Banoğlu, *Tiryaki Hasan Paşa*, İstanbul 1943; Avni Savaş Kurt, *Kanije Müdafaası*, İstanbul 1945; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 82-91; III/2, s. 290, 362, 499; Danişmend, *Kronoloji*, tür.yer.; M. Cavit Baysun, *Tiryaki Hasan Paşa ve Kanije Müdafaası*, İstanbul 1950; Levend, *Gazavatnâmeler*, s. 99-103; M. Çağatay Uluçay, *Tiryaki Hasan Paşa*, İstanbul 1957; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler, Telhisler: 1597-1607*, İstanbul 1970, s. 45-46, 59, 114; Babinger (Üçok), s. 131, 393, 450; *Kanije Savunması ve Tiryaki Hasan Paşa*, Ankara 1986; W. J. Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyân: 1591-1611* (trc. Ülkün Tansel), İstanbul 2000, s. 106, 115-116; Kemal Erkan, *Tiryâkî Hasan Paşa ve Kanije Müdafaası*, İstanbul 2008; “Hasan Paşa”, *TA*, XIX, 23; Geza David, “Kanije”, *DİA*, XXIV, 308.

MAHMUT AK

TİTOGRAD

(bk. PODGORİCA).

TİTTÂVİN

(bk. TITVÂN).

TİYÛL

(تیول)

İran’da IX. (XV.) yüzyıldan itibaren genellikle askerî dirlikler için kullanılan bir terim.

Kelimenin Çağatay Türkçesi’nde “ülke, arazi, toprak” anlamına gelen **yatuldan** geldiği tahmin edilmektedir (Doerfer, II, 667-668). İran coğrafyasında IX. (XV.) yüzyıldan itibaren giderek iktâ kelimesinin yerini almıştır. Kaynaklarda XV. yüzyıldan önce kullanıldığına dair bir bilgi rastlanmamıştır. İlk defa Karakoyunlular zamanındaki metinlerde geçtiği görülmektedir. Kelimenin yer aldığı en eski metinlerden biri olan *Kitâb-ı Diyârbekriyye*’de Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah’ın 871 (1466-67) yılında Bağdat’a düzenleyeceği askerî sefer için emirleri ve tiyûl sahiplerini (tiyûldârân) ordusuna çağırdığı kaydedilmektedir (Ebû Bekr-i Tihrânî, II, 371; a.e., s. 224). Eserde **tiyûlâtın** askerî dirlikler, **tiyûldârın** dirlik sahipleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. V. Minorsky, “vergileri belli bir süre için toplama yetkisi” olarak tanımladığı tiyûlü irsî özellik taşıyan soyurgaldan ayırmaktadır.

Tiyûlün (Tuyûl) Safevîler devrinden itibaren tarihî metinlerde yaygın biçimde yer aldığı görülmektedir. Kelime Şah Tahmasb döneminin (1524-1576) başlarında genellikle “ülke” kelimesiyle yan yana zikredilir (Hasan-ı Rûmlû, II, 655; Kâdî Ahmed Kummî, I, 195, 394). Söz konusu kullanımlarda ülkenin belirli bir vilâyeti, nahiyeyi veya toprağı, tiyûlün ise bu toprağın vergi toplama hakkının herhangi bir kimseye tevcihini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Yine Safevî devrine ait metinler, tiyûlün muayyen bir bölgede (ülke) vergi toplama hakkının tevcihini ya da söz konusu bölge içindeki muafiyetleri ifade ettiğini göstermektedir. Bu durumda kelimenin Safevîler döneminde “askerî dirlik” (iktâ) anlamında kullanıldığı ve tiyûllerin iktâ sisteminin yerini aldığı belirtilmektedir (Kâdî Ahmed Kummî, I, 218; İskender Bey Münşî, I, 322, 352; II, 914, 1060).

Terim olarak tiyûl yeni olsa da sistem olarak Yakındoğu coğrafyasında yüzyıllardan beri uygulanan bir geleneğe dayanmaktaydı. Bu gelenek, temelde askerî masrafların karşılanmasında çekilen nakit para sıkıntısının çözümünü hedeflemekteydi. Tiyûller genelde mirî topraklar, hânedana ait araziler ve özel mülkler, nâdiren de vakıf arazileri arasından tevcih edilmek-

te, tiyûllerle ilgili her türlü düzenleme Dîvân-i A’lâ tarafından yürütülmekteydi (İskender Bey Münşî, I, 255). Tiyûl sahipleri emirler, boy beyleri ve ordu komutanlarıydı. Kendisine tiyûl tevcih edilen kimse-den ihtiyaç halinde askerî kuvvet sağlama istenmekteydi. “Tiyûl-nâmçe” adı verilen belgede tiyûl sahibinin hazırlamak zorunda olduğu asker miktarı belirtilirdi. Resmî görevlilerin tiyûl arazisine müdahalelerini engelleyici hükümler de bu belgede yer alırdı. Tiyûl sahibi böylece kendisine tevcih edilen topraklar üzerinde divana ait her türlü tasarrufu elinde bulundurmakta idi. Sonuçta tiyûl uygulamada yavaş yavaş bir tür toprak tevcihi kabul edilmiştir. Tiyûl sahibinin ölümü durumunda eğer vârisi belgeyi yenilememişse tiyûl geçersiz kabul edilirdi. Ancak iktâda olduğu gibi tiyûlde de zamanla miras bırakma ve şahsî mülk telakki etme eğilimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir.

İran coğrafyasında tiyûl arazilerin miktarını tesbit etmek oldukça güçtür; çünkü bu arazilerin miktarı vilâyetlere ve zamana göre değişmekteydi. İran’da Safevîler’den sonra hükümrânlığı ele geçiren Nâdir Şah tiyûl ve soyurgalleri denetim altına almaya teşebbüs etmiş, bu amaçla 1151 (1738) yılında Fars’ta bulunan tiyûllerle vakıf arazilerini devletleştirmek için bir ferman yayımlamıştır. Kaçarlar devrinde, hem vergi toplamak hem de resmî görevlilerin maaş ve ücretlerini ödeyebilmek için ülke arazisinden geniş toprakların tiyûl olarak tevcih edilmiş ve bu araziler merkezî hükümetin elinden çıkmıştır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar bütün İran gelirlerinin yaklaşık beşte birinin tiyûl şeklinde hükümetin tasarrufundan çıktığı kaydedilir. İran’da meşrutiyetin ilânından sonra 1907 yılında Meclis-i Şûrâ’nın ilk icratlarından biri tiyûl arazilerinin üzerindeki tasarrufların feshedilmesi olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Doerfer, *TMEN*, II, 667-669; Ebû Bekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyârbekriyye* (nşr. Necatî Lugal – Faruk Sümer), Ankara 1993, II, 371, 517; a.e. (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s. 224, 313; Hasan-ı Rûmlû, *Ahşenü’l-tevârih* (nşr. M. İsmâil Ridvânî), Tahran 1377/1998, I, 79, 565; II, 655, 721, 1016, 1063, 1232, 1283, 1456; III, 1807; Kâdî Ahmed Kummî, *Hulâşatü’l-tevârih* (nşr. İhsan İşrâki), Tahran 1373/1994, I, 195, 218, 382, 394, 563; İskender Bey Münşî, *Tarih-i ‘Âlem’ârâ-yı ‘Abbâsî* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1382/2003, I, 138, 255, 279, 322, 352, 362; II, 914, 1060; Mîrzâ Ali Nakî-yi Nasîrî, *Elkâb ve Mevâcib-i Devre-yi Selâtin-i Safevî* (nşr. Yûsuf Rahîmlû), Meşhed 1372/1993, s. 4, 10-16, 54-63, 105, 117; Giyâseddin Muhammed-i Sîstânî, *İhyâ’ü’l-mülûk* (nşr. Menûçih-r-i Sütûde), Tahran 1383/2004, s.